Немає матусі! У глухій, темній могилі вона. Тиха, спокійна лежить. Лежить і не бачить, як сонечко сяє, небо синіє вгорі. Не чує, як турбуються люде, сваряться, їздять, ходять, живуть. Як же це так? Ще ж так недавно наставало різдво, і вона, немічна, жила все ж, турбувалась, розговляться готовила, чепурила це-те. Ще ж так недавно вона так жалісливо клопоталась про мене:

— Боже мій!.. такий слабий, знесилений... Та як він і житиме, хазяйнуватиме?!

Ще ж так недавно я палець урізав собі, і вона так скуражено зав'язувала мені його.

І це нема її... Немає!.. Чи, може, це сон? Так ні. Я не сплю. Он сонечко світить надворі, сніг біліє, виблискує, цвірінчать горобці, а в хаті так сумно, так тихо, нас тільки двоє: зажурений старий батько та я. Як же це так? А може, вона ще надворі де і ось-ось увійде в хату, така: в кожушанці нагальній, бліда, худа, глибоко очі; посидить на ослінці, оддихне, потім:

— Чи ти їв що сьогодня? — спитає мене. — Візьми сальця отам трохи в ковганці. — Або: — А чого то в тебе очі так позакружлювались? Чи не болить що у тебе?.. Гляди себе, моя дитино, не ходи роздягнутий, не піднімай побагато, як що робиш отам.

Дорога матусе моя! Та хоч би ж хоч у сні тепер я почув це од тебе! Невже тепер байдуже тобі: я, хата, хазяйнування моє? Невже байдуже тобі сум мій, порання моє біля печі невміле: і борщ недокіплений, і паляниці глевкі, і в тісті усе... Байдуже?!

А було... Усе, все тепер пригадується мені. Невеличкий ще я. Жильоточка на мені черкесова, штанці вибійчані. Вечір. За садком підіймається місяць. Соловейко щебече в калині. Хрущі поміж деревом

літають, гудуть. Пахне медом, кленками. А ось... загорода ось. Молочко в їй бульчить, мекає телятко в хлівці. Стоїмо: я, Сергійко, штанці у смолі, Марушка в спідничині пістрьовенькій, — меншенькі мене. Зазираєм, як матуся доїть коровку. Нахилилась. Дійничка в руці. Очіпок синій на їй, корсетина; білолиця, чорнява сама.

— Моні? — питає нас. — Мої маленькі! Ось зараз.

Процідить, наллє нам у миску, хлібця м'якенького накришить туди, посаджає нас на матці під грушею, вечеряємо. А далі... далі прокаже нам бозі, спатки покладе нас, вкриє, хрестить.

— Спаси вас, мати божа, цариця небесна... Огради і помилуй! — шепоче над нами.

* * *

Підростаємо ми. Оддали нас у школу, — непремінно! — щоб розумні були. Тому свитини, тому чобіток. Чухає голову батько, не знає, де взять.

Матуся:

— Боже мій! — турбується. — Позастуджуються діти!

Пригадую. Були раз чоботи страх порвані в мене. Були у неї цілішенькі трохи.

— На, на, моя дитино, глядися.

Оддала їх мені. А сама... Приходжу я з школи. Зимою діло було. На лаві сорочки лежать попраті, а на ослінчику вона, матуся, сидить, недоноски роззуває якісь. Онучі мокрі-мокрі у неї, так вода й біжить з їх;

ноги сині, пальці позлипались та аж побабіли неначе. Викручує онучі ті, виливає воду з чобіт.

Бідна матуся! Скілько раз вона так застуджувалась!

Кремезна зроду, бадьора була, а й не підійде іноді, занедужає так. А працює було! І мішки підіймає, і це, й те. І ні дня їй, ні ночі. Так усе знесилювалась.

Підростала Марушка. Повновиденька собі, чорнобривенька, оченята карі.

— Рости, моя дитино, — було їй каже вона, — рости, та хоч у якій-небудь пригоді ставати будеш мені, біля печі хоч.

Росте Марушка, походила у школу, привчається дома.

— Це так, а не так. Чепурненько, доладненько треба, — муштрує матуся її.

Береться Марушка. Чепурить і хату вже, і біля печі вже вміє. Така рада матуся. Підріс і Дениско. Був самий найменшенький. Такий карапузик утішненький. Хату замітає оце, соломку пхає у грубу. На коліна лізе тобі, по пиці гладить тебе, сміється, щебече. Втішається матуся. Та... прокинувся тиф у селі. Поховали після Нового году Дениска, а днів через скільки й... Марушку. Звалилась [матуся], не знає, що вже й робити.

— Та моя ж і помічнице, та моя ж і жалібнице! — за Марушкою плаче. — Та що ж це таке, та поки вже ми й ховать будемо вас?!

Бідна! Скільки вона перенесла горя того. При мені вже тоді з діток Марушка четверта в могилу пішла. А поки ще й мене не було! Розказувала:

— Холод у хаті, голод. Було двойко перших, чималенькі уже, — померли. Потім після цих двох було четверо, бігунчики вже, та прокинулась хвороба, та... за один тиждень усіх... подушила. Двох дівчаток одного дня. Лежать: одно на лаві, друге на столі.

— Легко сказать! Трохи й не збожеволіла я, — каже, — тоді. Тут ось були дітки, щебетали, бігали, а тут і нема!

Перенесла! Та хіба ж тільки це?

* * *

Поховали Марушку, — зісталось нас двоє: я та Сергій. Сергій кончив второкласну, — й у второкласну школу ходили ми, біля нас недалеко вона, — учителювати пішов. А я, що, мовляв, "розсуждав, залазив у єресь", не кончив і пішов у писарі. Високомір'я, низькопоклонство, хабарі!.. Остогидло писарювання мені, оселився дома. Голодний, обірваний, та сам собі пан!.. Ліс, поле, місяченько, зорі, соловейко щебече... Ходжу, про "карі оченята" мрію, про ціль життя, про щось гарне, велике, божественне... Тільки... все ж нудьгую. Так мрії мріями й зістаються. Як ось настав рік 1905. Заворушилися люде. Кличуть до боротьби за рівність, братство, свободу! Боже! Боротьба за рівність, братство, свободу! Так от де я знайду собі і ціль життя, і карі оченята, і щось гарне, велике! Ухопився за це я. Розказую селянам, книжечки їм читаю. Трусять мене, трусять брата. Заарештовують мене. Плаче матуся.

Аж ось 17 октября. Маніфест про свободу! Боже! Значить, жить на світі є для чого?! Значить, є на світі братство, правда, добро?!

Заснувався "Крестьянский союз" . Почав і я працювати у йому. Гуртую селян, це-те їм, мирне, любе. Так мені весело, гарно. Так ось-ось воно ціль життя та!.. І тут почалось... Знов заарештували мене... Отут ще!.. Скільки ще тут перетерпіла горя матуся.

Перш ніж заарештувать мене, попорипала поліція хату. Ховався я. Було кого заарештують і б'ють. І я то по родичах вештався, то що. І от було хвалиться матуся мені:

— Часто й серед ночі, — каже, — слухай: гримлять козаки. Хату обступлять тобі, перекидають усе, на горище лізуть з огнем. Кричать на батька, на мене: "Де він? подай нам його, сякого-такого!" А раз, — каже, — батько сказав щось не до вподоби їм, вони й давай шмагати нагайками його, сам становий звелів. І стіни й стелю в хаті оббили.

А то... на Новий рік діло було. Не думав я, щоб тоді хто приїхав по мене. Сиджу дома у хаті, якусь книжку читаю. Як ось батько:

— Козаки!

Я зирк у вікно: летять, попригинались на конях. Я — куди? Прожогом та в хижу.

Мати:

— О боже мій, оце так!

Ухопила замок, замкнула мене, стоїть ні жива ні мертва. Увіходять.

— А що, дома? — озвався котрийсь.

— Ні, нема.

— Ну, як і найдьом же!

Позаглядали туди-сюди, зупинились біля хижі.

— Одчиняй! — кричать. — Довго ми будім єздіть отак?!

— Та нема, господи!.. — А голос дрижить їй, дрижить.

Врядник, що то вже сталось йому:

— Ну, далі поєдім.

Становий сидів на санях на улиці, доложив йому врядник: "Нікак нєт його!" — Поїхали. Вийшов я з хижі, дивлюсь: біла-біла матуся стоїть.

— Ху, як же й злякалася! — каже. — Страшні такі: шапки волохаті, самі з нагайками та з ружжами... От-от!.. — думаю... — Ху, аж мороз іде по мені!

Вийшла далі з хати, сюди-туди подивилась, постояла, знов увійшла.

— От напасть отака! — почала. — Хотіла, чи не можна б оце зійти де тобі, бо... Коли б козаки знов не забігли, бувало вже так. Люде ж... багачі — Заєць Дмитро тощо і підлизники їх стоять біля фіртки та: "Та він дома, то вони шукали погано його", — і дивляться в огород, неначе стережуть тебе.

А тоді через багачів та через прихвоснів їх так часто й поліція грала за мною. Раз у раз їй про мене нагадували. Та ще й зараз багачі, — а їх та багато у нас, — гострять зуби на мене:

— А, сякий-такий, — кажуть, — землі хотів харпакам, слободи!

Поліз я на горище в полову. А матуся... ходить, бідна, з батьком то з хати, то в хату, ждуть: чи швидко од фіртки розійдуться.

Порішив я після цього зовсім з села змандрувати. Знов матуся:

— Боже мій, холод, зима!.. Куди ти? що ти?

Турбується, грошенят роздобуває мені. Роздобула і аж цілих шість рубликів. І сього й того знайшла мені, поцілувала мене, перехрестила, подавсь я. Було тоді мене скрізь: і по монастирях, і по нетрях босяцьких. І босяком, і "рабом божим" був. Не легко було без пашпорта жить.

Зморило таке життя мене. Навернувсь я літом додому.

— А що, де ти?.. як ти? — зустріла матуся мене. — Тут таке... пожарі, крадіжки... І багачі все на тебе: "То все, — кажуть, — з його, сякого-такого". А тут ще... нібито хтось у Западинцях бачив тебе, то в Безсалах, то прямо дома. Ганяють козаки. "От як піймають!" — думаю. Або схопиться завірюха оце: "Де це він? — думаю. — Може, де замерзає оце?! Боже мій!" Печуся-печуся. А тут ще й не хвалися нікому горем своїм. Багачі зразу: "Чого вона за ним, сяким-таким, кисне?! Учить було б, а то... й сама така!"

Оселився я в бур'яні дома. Матуся пиріжечків туди носить мені, цього-того. Та недовго. Пожарі, крадіжки оті! Поліція раз у раз у селі. Хто це все робив?! Страшенно це турбувало мене. Це ж прямо скидалось на підступ під волю, усе діло ганьбило. Помітили мене в бур'яні, схопили. Було!.. Допросив мене слідчий за "Союз крестьянский" й нічого б, оддав під догляд поліції. Та поліція, не довго думаючи, призначила на два годи на заслання мене і призначила як... "анархиста-террориста, наводящего смуту на мирных жителей"... За пожарі! Так от!.. Слідчий не пускає на заслання мене. Зістався я в тюрмі. Ходить батько з саковками до мене.

— А що, як там мати? — питаю.

— Та так... звісно... плаче. Та ще в нас балакають, що тебе вже, поки й віку, додому не буде. Багачі он заходжуються, щоб тебе і там ще декого, хто в чім замічений у їх, приговором обчеським назавжди зіслать. Особливо на тебе беруться... А щоб і обчество бралось, вони: "Он він, сякий-такий, — кажуть, — брав великі гроші з жидів, та це й... і

крали й палили через його, — призводив. І от, що поліція, — кажуть, — а то ще й ми повчимо його, сякого-такого". Чисте горе! Летіла б до тебе, п'ять верст же, не дійде, а приїхать, бач, нічим.

А вона до того часу так знесиліла вже. Змарніла-змарніла і жаліється було: колька, поперек болить, голова, в животі. А кашель! Як захватать іноді було, особливо уранці, на ногах аж не встоїть.

А раз приніс мені батько хрестик новий, стьожечку, сумний такий.

— Це, — каже, — благословення од неї тобі. Бо... вже, мабуть... нам не бачить тебе. Приговор обчеський уже склали багачі про зсилку. Тільки... як складали!.. Зробили десь у хаті в свого список, кого їм треба зіслать, приїхав становий, зігнали обчество вони, розмістились поміж дядьками чоловіка по стільки; ті там, а ті там, і як спитає становий нібито в обчества з списка того: "Такого-то нада вам?" — "Не нада, — гукають з-поміж дядьків, — без уваженій!.."

Гукали ж тільки вони та ще, може, який їх прибічник, а вийшло, що нібито порішило все обчество. На приговорі ось підписуваться. Мнуться дядьки. "Підписуйся! — причепляться до якого. — Бо, значить, і ти такий, і тебе заберуть". А неграмотних писар підписував без їх відома з старих приговорів якихсь. Так отаке! А почне котрий розсуждать: "За віщо, мов, такого зсилать?" — "І його на зсилку!" — гукають. Де ж пак! Були й мене записали зіслать, що стояв за тобою, та якось таки... А одного за те тільки, що політичного взяв на поруки, зсилають. Та ходив і до земського це, жалівся йому... І слухать не хоче. Радий цьому. Що ж тепер? Більш нічого... Молись богу, казала, богу молись... А це ось оладочки тобі, нездужаючи, готовила.

* * *

На літо перегнали мене з "нашої" тюрми в іншу. Годі вже батько до мене ходить: п'ятдесят верст. Проходить скільки часу. Не жду нікого до себе. Як ось забряжчали ключі раз, одчиняється камера.

— Ану, стройсь на свиданіє! — діжурний до мене.

"Хто ж би це?" — думаю. В посітительську входжу. Зирк! Стоїть у куточку — і хто? Матуся! Така зігнута та загоріла, вкуріла, в очах сльози.

— Дитино моя! — кинулась до мене.

— Нидзя, нидзя зближаться! — старший їй, стояв біля нас. Вийняла хусточку, приклала до очей.

— Що нового? — питаю.

Помовчала, далі:

— Та там... боже мій!... Там таке... Балакають багачі, що тебе вже... судили... закували й роз... розстрелили. — Дивиться на мене так жалібно. Втерлась хусточкою, далі:

— Радіють, а я... не сплю, не їм... млію-млію... А тут ще сич кричить, кури... вмираю... А це письмо од тебе прийшло, аж ожила мов. Пиріжечків спекла тобі, булочку, підводу найняла і це... Тільки... боже мій!.. Насилу впрохала начальника, не пускав до тебе: "Нікаких, — каже, — свиданій сьогодні, в воскресения приїдеш". Прошу вже, прошу. "Та я ж, — кажу, — забилась звідкіль, та й підвода чого стоїть мені! — три рублики!" А він: "А моє-то дело какое?.." Та насилу-таки... аж вилаяв. Я за пиріжечки, за булочку... "оддам я йому", — кажу. "Нидзя!" Та так і не дозволив. Отаке! А я ж пекла!

— Нидзя! — обізвався тут старший. — Потому... циркуляр єсть: лівольвер або што другое, бонбу, например, так передать можна. У нас є што їм кушать.

— А змарнів як! — матуся до мене. — Як же й змарнів, моя дитино!..

Дивиться на мене, нічого.

— Ну, скорєй свиданіє дєлайте! — старший нам.

— Та питають мене: "Де твій синок?" — "У тюрмі..." Боже мій!.. А це ось я сорочечок тобі, штанці... — Розв'язує у хусточці, бере старший у неї, розтрушує, рубчики щупає.

— Так будь ваша милость! — матуся до його. — Візьміть і пиріжечки йому. Мені ж як пекти їх було... нездужаючи.

— Сказано раз!.. Чіво їщо?..

— От боже мій! А там ще балакають, що ти, моя дитино, в бога не віруєш: не хрестивсь, кажуть, як був у церкві колись. Так мені тяжко це слухати! Молись, мій синочку, молись, бо... тут страждаєм, та як і на тім світі ще...

— Ну, довольно вже. Виході, бабка, — старший їй.

— Так стій, — до мене вона. — Так як ти?.. Коли ми ще? Чи, може, вже... — Та й знов хусточку до очей.

— Виході, виході, не полагається болш.

Подивилась так болісно на мене, скривилась, подибала.

* * *

Сиджу в тюрмі, життя смакую. Весна ось надворі. Там десь за мурами карі оченята співають, соловейко лящить, а тут сидиш... Зневага тобі, сморід, сирість, голодний. Сидиш, позираєш на сонце, ждеш ночі, ждеш, щоб забутися, заснути швидче. І то... як блощиці дадуть. І це сьогодня так, завтра і хто зна поки! І це до суда ж! А там що ще суд заспіває?! Всього найтяжче було думати мені, що це ж я заслання в тюрмі одбуваю! А заслання, хоч воно й заслання, а все ж не мури, не грати. Прошу губернатора, прошу і міністра: "Не держіть мене у тюрмі!" Одповідь одна мені: "Суд є за вами". Сиджу так більше году вже. До судовиків ще пишу: "Або відпустіть на заслання мене, або швидче судіть".

Жду-жду, одповідають: "Ваше діло передано на дослідування, бо ще знайшовся один причетний до його". Що тут робить? Пишу до губернатора знов і аж до прокурора палати пишу: "Погодіться, мов, між собою за мене якось, бо це хто його зна, коли буде суд".

Жду-жду, — нічого не чути. Залишив я й ждати. Як ось місяців через вісім, — через вісім місяців! — приходить: "На етап у Вятську". Слава тобі господи! — Радію... Пішов... і що ж?.. Попойшов щось місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні присісти; у воні, що аж очі сверблять; між кузками всякими, між хворобами всіх розборів; між "фартовими", що так і бійся, щоб не обідрали тебе; голодний, що дивишся й крихот... Попойшов. Пожив у Вятській щось з тиждень, подивився тільки, як жнуть там, і знов на етап, на суд у Лубни. Ще місяців коло двох попойшов... Вже й на суді я. Тільки що встиг.

Були в мене свідки, що злочинного не робив я нічого. Оправдав мене суд. Зіставалось мені ще трохи заслання. Хоча перше, чисто адміністративне, в Вологодщину, я давно одбув у тюрмі, та друге це зіставалось, "обчеське", якого не добув у тюрмі. А я й по "обческому" на два годи призначений був... Адміністрація постанову "обчеську" змінила.

Знов мене на етап. На сей раз я на тиф заслаб у етапі. І у самій московській Бутирці аж на півтора місяці цілих застряв.

На перший день різдва прибув я на місце. А на другий — засланню кінець.

* * *

Після Нового году став я дома, змарнілий, знесилений.

— Отак! — клопочеться матуся. — Який був хлопець: повненький, рум'яненький і на віщо звівся?! Очі, як у ямах... блідий, худий. Ну, та слава богу, що хоч прибув, а то... "не буде, не буде!" — радіють тут. А це й я... Трохи-трохи цю зиму не випрягла вже. Так мене було присутяжило; лежу й не встаю. Так усе болить. А тут ще батько сердиться, що ти у тюрмі, я нездужаю. Згонить оскому на мені, лає мене. І не топлено в хаті, нічого. А на вікнах сніг. У роті ні ріски. А тут ще кашель, та з кров'ю. Так було... Жду вже, жду тебе... Поправляйся ж тепер, моя дитино, набирайся здоров'я та... шукай переміни мені, женися, бо... горе-горе!.. Так уже трудно спотикатися мені...

Замість поправки незабаром звалився я зовсім. Після тифу в етапі спав на холодній долівці у ярославському казематі. А на засланні під мороз, що аж дим устає, "освободився" в чумарчині куценькій. Болів поперек у мене, починало у піт кидати мене. А то почався й справжній плеврит: рипить у боці, колька, задишка. Лежу я.

— Отак! — плаче матуся. — Порадував!

Піклується біля мене. Рибку смажить мені, горілочку з стрючком, з хріном підносить мені. Чайок у чавунці гріє мені. За булкою посилає батька в крамницю; за підводою, щоб повезти у больницю мене; молочка там і там питає мені. А й сама ж... сяде на ослінчику та як закашляється оце і не оддихне.

— І що воно в горлі тому? — каже було. — Неначе там лапою дере собака яка. А в грудіх!..

А як я не любив, як вона ото кашля було! Злюсь-було, що б і робив. Лежу та:

— Ото ще! Ану, якби не кашлять! — було гукаю до неї.

Так було іноді од цього й покотяться сльози в неї. Злий-таки був я. Злий на себе, на людей, на життя... Тільки... все ж, нащо я матусю так ображав?.. Що б я дав тепер, щоб хоч почути її кашель!

Лежав я так місяців зо три. Далі підвівсь. Ходжу й роблю дещо вже, а проте слабий такий: у боці поболює, знай. І блідий сам, блідий.

Минає скільки часу, однаковий я.

— Та це з його поправка така?! — клопочеться матуся моя. — Боже мій! Як же він житиме?.. Ще таки хоч поки я це ворочаюсь, біля печі хоч, а згорну я руки? А там і батько підтоптався уже... Ех, тюрма заїла синочка мого!

А ще ж не знала вона: тоді ще я сподівався тюрми. Видралось ще якесь насилля над справником. В тюрмі ще мене за його допитували. Хоча проз це друге діло я проскочив був на заслання не просючись. Не додивились якось. І це знов ждав я суда, під надзором поліції був.

Клопочеться за мною матуся було. І до бабів, і до лікарів було посилає мене. І є яка копійка у неї — дає мені, а я... Чому хоч я не повіз був у больницю її? Було каже мені:

— Пошукай підводи та повезеш... Може, хоч трохи полегша мені... Хоч під груди не так підпирати, може, буде. Та кашель... може, хоч трохи втихне.

Не думав я тоді про те, що таке мати і що значить утратити її. Та й не вірив-таки, щоб їй допомогли що в больниці. Дужча була, сама ходила туди і каже було:

— Ну й у больниці у тій! Сіпа тебе, сердиться і... аби з очей тебе.

Так-то так. А все ж... Чому я таки не повіз був ні разу її? Скипидар з крамнички... всі її ліки були.

Восени їду я на суд.

— І це знов? — клопочеться. — Боже мій! — Вийшла аж за хвіртку за мною, шепоче молитви:

— І господи й милостивий, визволи, порятуй.

Дали мені дві неділі арешту тоді.

* * *

Співають у нас кури й співають. Злітає з сідала котра або оце доріжкою йде, зупиниться, витягне шию і, неначе півник молоденький який: "кукуріку!" Або почнуть оце кричать ні з сього ні з того усі.

— Не на добро це! — турбується матуся було.

А то вже перед святками різдвяними варилась каша пшоняна в печі та взяла й вилізла з горщечка, аж підняла й покришку.

— Хм! — здивувалася матуся. — Так як на вмируще. — І подивилась на мене так жалібно, неначе подумала: "Хоч би не ти... не дай боже!"

Не знаю, чи є в цьому щось... щось таємне, чи ні. Було це все так.

Святки різдвяні настали. Холодно страх. Вікна понамерзали, двері набрякли, й у хаті не вдержишся. На матусі стара голубенька блузка Сергійова. Порається біля печі собі, картопельку чистить, борщ готовить, це-те... і на лиці, дивлюсь, синя, змерзла, а проте така рада: Сергій он у гості приїхав, ще й розговіться розживсь. "Бадьора ще!" — думаю.

Як ось проти четвертого дня уночі, слухаю, стогне на печі матуся моя. А тії ночі нездорово так було і мені: попошуміло в вушіх, у голові: учадів ще вдень. Та й вона ще вдень жалілась на голову. Стогне, і болісно так.

"Це щось так їй, — думаю. — Пройде".

Розвиднілось. Дивлюсь, не встає вже й до печі.

— Отам сам, — так слабко до мене — Те так, а те так. Та Сергійко... Сергійкові отам смачненько гляди. А мені сливок там звари... Так забажалося кислого. — Зварив і сливок їй. Покуштувала, та й годі. Страдна, страдна зробилась. Погляд став такий болісний, очі каламутні, на губах смага лягла. І що день, усе гіршало їй. Суха зробилась, суха. І водою холодною тільки й живе. Стогне лежить, а підводиться стане — кашель. Скипидару просить. І така... одно:

— Отам чи ви обідали вже? Щоб не перекипів отам борщ, глядіть. А Сергійко там як? Оце погостює!.. Та їсти курочкам отам дайте.

А то вже раз сидить на печі вона, я на полу. Дивилась, дивилась на мене, далі:

— Отам паляниці посхнуть у печі, — почала до мене. — Повиймай. Та кутю... кутю к хрещенню отам. Чи ти вже мішав її?

Дорога матуся! Що то вже ввижалося їй? Паляниць тоді не було у печі, і кутю к хрещенню було ще рано варить, був ще тільки другий день нового году. Дивлюсь на неї: губи сині, руки сині, тонесенькі. Сидить, волос кругом голови обводить, обв'язує хусточкою. Тільки не слухала вже хусточка її. А очіпка вже й зовсім надіть не могла. А чепурна була.

Увійшла Олена, жінка одна, сіла теж на полу.

— А що, як ви там? — питає її.

Подивилась матуся, далі:

— О, трудно мені, трудно... колька... спина... у грудіх... П'ю-п'ю шпикинар, — нічого... Хоч би хоч не кашель оцей! — З яким стражданням вона кашляла вже!.. Помовчала. — Та ніхто й не навідається до мене, — почала, — не вірять лихові моєму усе... ні свої, ні чужі... І старий... посилала: "Піди мені в Безсали, Ваську призви, — сестра його, — як не чув".

А це так справді й було. Усі вже звиклись з слабуванням її. Не перший, мов, раз.

Утерла хусточкою очі, далі:

— Отам у скрині на смерть мені є: крайка зелена, платок, запаски, сорочка дівоча... дівоча... була я дівчиною!.. — Помовчала. — А тепер... як же усе швидко й зникає!

— А хіба ви вмирати вже думаєте? — Олена до неї.

— Ох, якби це мені Марушка жива, моя дочечка... Вона б це... біля мене була. Та вона б це й скупала мене. Нема!.. — Помовчала. — А може б, ви купіль нагріли мені?.. прийшли з Настею завтра... скупали мене... може б, я ще... Так би ще хотілось пожити... Не жила, а страждала... і

так би хотілось побачити, як хлопці... синочки мої... Ну, Сергійко... надежнішенький хоч... Як би я невісточки хотіла діждати!.. А от цей... такий слабий...

Смеркло. Прийшов десяцький із зборні. До врядника кличе мене. Аж жахнулась матуся:

— Це... це зно-о-в напасть якась! — промовила.

Прийшов од урядника я. Очі їй сплющуються, і сама не одведе уже й голосу, а ще таки:

— А що-о?.. що-о там?

А мене тоді заарештувати приїхав урядник. Сидіти ті дві неділі, — прийшло із суда. Насилу впрохав не заарештовувати, підождати з тиждень, поки як мати.

* * *

Цілу ту ніч і не спала уже. То встане, на стіну схилиться, то ляже.

— О боже мій! — іноді скаже. — По-одай води!

Подам. Наллє у долоню та на груди собі або на спину за шию. А то хотіла зсунуться з печі. Схопився Сергій. Ми на полу з ним лежали.

— Куди ви?

— Пече мене.

Поміг їй ізлізти. Сіла на лежанці, повісила голову, далі й схилилась до мене на піл.

— Холодно, — кажу, — тут.

А воно що таки було й холодно, а що таки... боявсь я її, такої недужої... Боявся!.. Так от!..

Вона:

— Я-а не до-о-вго так буду.

На піч зсадили її. Знов то ляже, то встане.

— О, пече мене! — промовить оце.

А раз:

— Як же й змерзла! Холодно ж як!.. Де мій купіль?.. у купіль мене... я ж казала... о, де Марушка моя?.. А де Васька?.. Я ж посилала.

Чому хоч я не пішов був за Ваською? Або чому хоч не покликав до неї Гальки-сусіди, яку вона теж згадувала?! Усе: хай ще, мов... може, це вона так...

А то:

— Не вся я... перерізали мене... де половина моя? — І очі їй то заплющаться оце, то розплющаться... А зривається кашель, лице їй так витягається, і вона тільки кахикає глухо-глухо якось.

Світати починало. Давай вона води прохать не в нас із Сергієм, а в батька.

— По-о-дай, а то во-о-ни наморились уже й та-а-к біля мене.

Батько недочув, мабуть. Лежить. Подав їй Сергій. Вона вмиваться давай: у жменю та на лице воду, гладить рукою... Що за знак? Далі волос на голові давай докупи збирать. Поворочалась ще трохи, нікому нічого уже, лягла лицем до стіни, — головою до полу лежала, зігнулась, щось десь, неначе в горлі, зарипотіло у неї, і не чуть... Не чуть стало нічого. Чи не підведеться ще? З полу дивлюся. Лежить, не ворушиться. Схопився Сергій. Глядить за лице її, за шию, за руки, прикриває ряденцем: хай матуся, мов, спить, зогрівається. Схопився і я. До неї, аж... спить матуся і спить... не підведеться уже, і ніщо вже, ніщо не зогріє її. Сплющились очі і навіки вже сплющились. Зупинилося серце, серце, яке так турбувалось за нами, і зупинилось навіки. Так ми розлучились з матусею нашою... з матусею!.. не попрощалися навіть. Прости нас!..

Розвиднялось надворі. Наставав день третій року 1910, похмурий, сумний.

* * *

Клав і в домовину... в домовину... її, матусю мою!.. Була вона вбрата в сорочку дівочу, керсет, запаски, платком чорним пов'язана. У руках хрест, свічку держала. Взявся за рушник, на якому вона головою лежала і... що таке? Мертве лице її повернулось у мій бік, неначе спитати хотіла мене: "А як ти житимеш це?" І скільки я не силкувався, щоб виправить його, так і зісталось.

Вечоріло. Сніг по кладовищу білів. Голосили дзвони. Вітер холодний корогвами матляв. Хмарно було. І тоді... тоді матусю мою, матусю, що дала життя мені, що ось стільки літ піклувалась за мною, страждала, мою неньку рідненьку накрили віком важким, гвіздками прибили і... у яму... у яму впустили... поруч з Дениском... Та хоч би ж хоч карточка фотографічна після неї зісталась була!

* * *

Скажи ж тепер мені, матусю моя: чи ще коли годувати молочком будеш нас так? молитви над нами так шепотіти? так піклуватися за мною?.. хоч через мільйони год?.. Чи ні вже, ні?.. А скажи: що ти там почуваєш тепер?.. Ти, що так молиться було кажеш мені, щоб хоч там не страждать?.. Що ж тепер там?.. Скажи пак!.. Ти ж було клопочешся мною, як жить буду я. Скажи ж тепер, тепер усе відомо тобі: для чого пак жить?! Яка там нагорода за страждання-життя!.. Спокій, вічний спокій, небуття?! І це ми розлучились з тобою і розлучились навіки, навіки?!

Ой страшно, сумно, матусю!

Спи... Спи з миром, ненько рідненька!